

Сергій Панишко

Укріплення типу „motte and bailey” на території Ратенського клину

“Motte and bailey” fortifications in the area of the Ratno wedge

Abstract: The strategic positioning of the Ratno wedge, which during the late Middle Ages is included in the land of Chelm, has conditioned the development of particular forms of fortification of its inhabited settlements. For this reason, widespread was the type of fortification, characteristic to west European castles, which had a “motte”, a mound with a level surface on top (Ratno, Luboml, Wietly, Wyżwa Nowa). The prevalence of the concept of building a separate tower atop a knoll can be related to the 13th century, when in Polesia the so-called “volhynian towers” were being built. One of such towers was placed on a hill in the territory of the former Rus’ Uhrowsk – the predecessor of Chelm as the administrative centre of the principality.

Keywords: Ratno wedge, fortifications, Uhrusk, Chelm

Помітним явищем в історії Волинської землі кінця XIV ст. було Ратенське князівство, яке, як цілісний політико-адміністративний та соціально-економічний організм, успадкувало давньоруські традиції на території Волинського Полісся¹. Разом з тим, входячи до складу Холмської землі (коронних володінь) уже з другої половини XIV ст. цей регіон зазнав відчутних західних впливів. Одним із них було поширення на території Ратенського клину, який обіймав території на схід від Західного Бугу аж до Ветлів,

1 С. Панишко, *Ратенське князівство*, „Київська старовина”, 2001, № 5, с. 140-147.

специфічного типу укріплень „*motte and bailey*”, характерного саме для західноєвропейського оборонного будівництва. Окрім власне оборонної специфіки таких пам'яток, вони також виконували функції найдавніших лицарських дворів і нових для свого часу суспільних осередків.

Укріплення „*motte and bailey*” принципово відрізнялися від поширених у досліджуваному регіоні раніше тим, що мали підвищення („*motte*”) з горизонтальним верхнім майданчиком. На невеликих „*motte*” розміщувалась одна башта, а на більших – кілька споруд.

Означені пам'ятки порівняно добре вивчені на території Польщі. Останнім часом їх виявили на території Волині² та Російської Федерації³. Такі стаціонарні укріплення, на відміну від мобільних (наприклад, зброї), дають змогу відносно точно встановити східну межу поширення лицарської культури в Європі. Це важливо для встановлення цивілізаційних розмежувань у Центральній-Східній Європі доби пізнього середньовіччя.

Досліджувана територія характеризувалася специфічними особливостями, які, безумовно, вплинули на поширення тут таких укріплень. Насамперед, це переважання рівнинних заболочених ландшафтів. Якщо в таких умовах укріплення розміщували на підвищенні, як-правило, насипному, це давало змогу не тільки використовувати його схили як перешкоду для нападників, але й піднести рівень проживання над горизонтом ґрунтових вод.

Окрім цього Ратенський клин глибоко врізався в землі Великого князівства Литовського. Це робило його, з одного боку, зручною базою у війнах з литовцями, а з іншого, вразливим для литовських нападів. У обох випадках саме розміщення та конфігурація Ратенського клину потребували особливої уваги до фортифікаційного укріплення його поселень.

- 2 С. Д. Панишко, *Стіжкові городища Волині*, „Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині”, вип. 15, 2011, s. 329-337; idem, *Городища „motte and bailey” як перші лицарські двори Волині*, „Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині”, вип. 16, 2012, s. 205-215.
- 3 В. Я. Конецкий, С. В. Трояновский, „*Большая сопка*” *Передольского погоста: варианты интерпретации*, [w:] *Новгород и Новгородская земля: история и археология. Материалы научной конференции, посвященной 80-летию со дня рождения М. Х. Алешковского*, вип. 27, Великий Новгород 2013, s. 233-250.

Найбільш показовим прикладом досліджуваних укріплень може бути сам Ратенський замок, залишками якого є городище на околиці сучасного смт. Ратне. За даними П. О. Раппопорта, який обстежував пам'ятку на рубежі 50-60 рр. ХХ ст., це городище розміщене на острові заввишки до 2-3 м серед боліт. Воно мало форму округлого підвищення діаметром 60 м, вхід на яке простежується з заходу. На східному краю підвищення на момент обстеження існував земляний пагорб заввишки близько 2 м з верхнім майданчиком діаметром 12 м (рис. 1). На думку дослідника, цей насип був основою вежі, спорудженої в XIV ст. Найбільш ранній керамічний матеріал із Ратенського городища П. О. Раппопорт відніс до ХІІ ст.⁴

2010 р. в різних частинах городища було закладено шість шурфів розмірами 2×2 м кожний. Серед великої кількості керамічного матеріалу, виявленого в шурфах та на поверхні пам'ятки, дослідники виділяють ліпну й кружалну кераміку VIII-IX ст. і припускають існування городища вже у ранньослов'янський час. Виявлено також фрагменти кружалної кераміки давньоруського часу ХІІ, ХІV, ХVІ-ХVІІІ ст.⁵

За час, що минув відтоді, як пам'ятку обстежував П. О. Раппопорт, городище зазнало суттєвих руйнувань. Внаслідок розорювання його поверхні було частково пошкоджено культурний шар на багатьох ділянках самого городища, а також знівельовано пагорб у його східній частині. Нині можна констатувати, що план Ратенського городища, котрий зняв П. О. Раппопорт, найточніше віддзеркалив зовнішній вигляд пам'ятки і зафіксував її морфологічні особливості.

Зважаючи на те, що укріплення типу „motte and bailey” у Європі на початкових етапах їх функціонування належали саме дрібним (у плані земельної власності) феодалам, остаточне оформлення

4 П. А. Раппопорт, *Военное зодчество западнорусских земель X-XIV вв.*, „Материалы и исследования по археологии СССР” (dalej – МИА), Ленинград 1967, № 140, s. 31, 141, il. 23.

5 О. Златогорський, Д. Дем'янчук, *Розвідки на городищі у селищі Ратне*, [w:] *Середньовічні міста Полісся: Тези доповідей міжнародної наукової археологічної конференції*, Київ–Олевськ 2011, s. 24.

Ратенського городища з вежею на земляному пагорбі можна віднести до періоду, коли містом володів князь Сангушко⁶.

Оскільки детальніші археологічні дослідження на території Ратненського городища не проводились, викладені міркування базуються на аналізі зовнішніх морфологічних ознак пам'ятки. На досліджуваній території є також городища, насипи яких досліджено траншеями та шурфами. Це городища в Любомлі та Ветлах.

Городище „Фосія” у Любомлі має характерну стіжкову форму. Діаметр круглого майданчика городища становить 60 м, висота над рівнем сучасної денної поверхні – 6 м. Ширина рову навколо городища – близько 20 м. 2001 р. в північній частині майданчика виявлено залишки нижньої частини фрагменту стіни з контрфорсом, орієнтованої з півдня на північ. Можливо, це фрагмент старостинського будинку, що існував у замку в пізньому середньовіччі.

В тілі насипу городища споруджено муроване підземелля, що складається з 6 кімнат. Рівень підлоги підземелля – на 5,1 м нижчий від рівня майданчика городища. Підземелля виконано з цегли в формі склепіння технікою послідовного чергування рядів тичків та ложків. У кладці склепінь підземелля найчастіше трапляється цегла трьох форматів: 28×13×6 – пальчатка; 28×15×9 – пальчатка; 31×15×6 – з гладкою поверхнею.

Важливим питанням, що потребує дослідження, є: чи підземелля споруджувались одночасно з насипом, чи врізались у нього, коли він був уже готовий? Останнє видається малоімовірним, оскільки при висоті внутрішнього простору підземелля у 3 м, його перекивав насип потужністю до 2 м.

Вперше встановити характер насипу городища автор спробував 1993 р., коли на його майданчику було закладено шурф № 1 на ділянці, на 1,3 м нижчій від основної площі сучасного рівня майданчика городища.

Шурф підтвердив, що „Фоссія” – насипна, та встановив стратиграфію підсипок, яка мала такий вигляд (з верху до низу):

- 1) шар будівельного сміття новітнього часу (0,8 м);
- 2) біла, добре утрамбована глина (1 м);

6 С. Д. Панишко, *Укріплення типу „motte and bailey” у смт. Ратне*, [w:] *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Ратнівщина в історії України і Волині*, вип. 42, Луцьк 2012, s. 24-27.

- 3) темний ґрунт, перемішаний з глиною (0,9 м);
- 4) біла глина (0,4 м);
- 5) темний ґрунт із домішками глини (1,3 м).

Оскільки цей шурф було закладено з рівня, на 1,3 м нижчого від основної площі майданчика городища, отримана стратиграфічна колонка віддзеркалювала підсипки стіжкового насипу городища потужністю щонайменше 5,7 м. Утім, материка в шурфі № 1 так і не було досягнуто.

2001 р. вирішено було прошурфувати пам'ятку з дна підземелля (рівня, на 5,1 м нижчого від верхнього майданчика городища).

Шурф № 2, розміром 1,5×1,5 м, було закладено в північно-східному куті західної бічної кімнати підземелля. Встановлено, що склепіння підземелля збудоване на засипці з світло-сірого суглинку потужністю 0,3 м. Кладка стін мала три ряди цегли нижче від рівня вимощеної підлоги. Стратиграфія на цьому місці мала такий вигляд:

- 1) цегляна підлога на піщаній підсипці (0,0-0,1 м);
- 2) перемішаний шар, що складався з піску з незначними включеннями гумусу та вугілля, відзначено дуже легкий механічний склад цього шару (0,1-1,4 м);
- 3) шар твердої білої глини, що мав яскраво виражений насипний характер. Тут траплялись окремі фрагменти пізньосередньовічної цегли-пальчатки та кераміки цього ж часу. В цьому шарі траплялися дрібні, невиразні фрагменти стінок горщиків пізньосередньовічного періоду (1,4-1,55 м).
- 4) давня похована денна поверхня, що плавно переходила в світлий пісок, а він, у свою чергу, в білу, дуже тверду материкову глину. На похованій поверхні зафіксовано обвуглену дерев'яну плаху. Датувальних знахідок у цьому шарі не виявлено (нижче від 1,55 м).

Шурф № 3, розміром 1,5×2,5 м було закладено в південно-західному куті крайнього південного приміщення підземелля, приблизно в центрі городища. Відстань між шурфом № 2 і № 3 становить 15 м. У шурфі простежено таку стратиграфію:

- 1) цегляна підлога на піщаній підсипці (0,0-0,1 м);
- 2) темний ґрунт, що складався з чорнозему з вкрапленнями глини та вугілля. Характер цього шару чітко відрізнявся від насипного ґрунту в шурфі № 2 і мав ознаки культурного шару. Тут

поряд з керамікою пізньосередньовічного часу виявлено фрагменти давньоруських горщиків і один фрагмент вінчика цього ж часу (вертикальний, світло-коричневий, на шийці – орнамент у формі хвилястої лінії). На глибині 0,6-0,7 м від рівня підлоги простежено дві горизонтальні лінзи білої глини, очевидно, сліди підсіпки. На глибині 0,9 м виявлено дерев'яну колоду без слідів дії вогню (0,1-1,45 м);

3) жовтий суглинок, що на глибині 1,6 м переходив у білу, дуже тверду материкову глину (1,45-1,6 м).

Таким чином, шурфування городища „Фосія”, проведене з рівня підлоги підземелля, дає змогу ствердити наявність на цьому місці слабкого культурного шару XIII ст. і віднести спорудження городища до більш пізнього періоду⁷.

Городище у Ветлах (рис. 2) є частиною поселенського комплексу, що, окрім насипу городища, включає й поселення. Ці пам'ятки розміщені на незначному підвищенні в заплаві р. Прип'яті. Городище має добре морфологічно виражену стіжкову форму – це кругле підвищення заввишки 2 м над рівнем заплави з майданчиком діаметром 45 м. Будь-яких слідів валів на краю майданчика та ровів навколо городища не простежується. Протяжність схилів насипу – 3 м.

На схід від городища розміщувалось відкрите поселення розміром 70×100 м. Тут зібрано фрагменти гончарного посуду середини – другої половини XIII ст.

Для того, щоб встановити конструкцію насипу городища, від його центру до північно-західного краю заклали розвіdkову траншею завдовжки 21 м і завширшки 1 м. Загальну глибину траншеї було доведено до рівня білого материкового піску – на 2 м нижче від сучасного рівня майданчика городища.

Було виявлено ознаки кільцевої споруди завширшки 4,5 м, яка, принаймні на дослідженій ділянці, оконтурювала майданчик городища. В середині цієї споруди розміщувався вільний простір діаметром близько 15 м, а ззовні до неї прилягав оборонний вал завширшки 4 м і заввишки близько 1,5 м. Якщо проведена рекон-

7 *Idem*, *Дослідження ранньосередньовічного Любомля*, „Замосцько-волинські музейні зошити”, т. 2, Замосць 2004, s. 255-262.

струкція правильна, то зовнішній діаметр укріплення становив приблизно 35,0 м. Це укріплення було зведене в середині – другій половині XIII ст. на незаселеному раніше місці. Вочевидь, люди мешкали тут недовго, на що вказує відносна бідність знахідок, і поступово залишили городище.

Кільцеву споруду над давнім похованим ґрунтом, у свою чергу, впродовж усієї траншеї було перекрито однорідним шаром гумусованого ґрунту, який формує сучасний зовнішній вигляд городища. В цьому шарі траплялися поодинокі невиразні фрагменти давньоруської кераміки⁸.

За зовнішніми морфологічними ознаками до кола досліджуваних пам'яток можна віднести й городище у Новій Вижві в урочищі „Замчище”, яке обстежував Ю. М. Мазурик. Пам'ятка розміщена в західній частині острова у заплавної частині правого берега р. Вижви. Городище має виражену стіжкову форму, це – округлий насип з крутими схилами заввишки близько 4 м та з майданчиком діаметром 65-75 м. Будь-яких слідів валів на краю майданчика не простежується. В давнину городище по периметру було оточене ровом, який зберігся фрагментарно в південній, західній і північно-східній частинах. Його ширина становить від 5 до 8 м, глибина на різних ділянках – 1-1,5 м⁹.

Археологічні дослідження на пам'ятці не проводилися, тому питання про датування цього городища залишається відкритим.

Городища типу „motte and bailey” в Європі часто доповнювались мурованими вежами. Один такий комплекс відомий і на території Ратенського клину, хоча хронологічне співвідношення його складових поки що точно не встановлено. Йдеться про насипне утворення з залишками вежі на території літописного Угровська в урочищі „Стовп”.

Городище літописного Угровська займає піщане підвищення розміром 800×350 м, що підноситься на 3 м над рівнем запла-

8 Idem, *Про результати археологічних досліджень городища в селі Ветли Любешівського району, [w:] Минуле і сучасне Волині та Полісся. Старовижівщина з глибини століть: Науковий збірник*, вип. 28: *Матеріали XXVIII Волинської обласної історико-краєзнавчої конференції, 20-21 червня 2008 р.*, Луцьк 2008, s. 313-316.

9 Ю. М. Мазурик, *Городище доби пізнього середньовіччя в с. Нова Вижва на Волині*, „Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні”, вип. 15, Київ 2004, s. 183-186.

ви р. Західний Буг. У південній частині цього підвищення є стрімкий останець. Висота останця над рівнем заплави – 12 м, а над рівнем піщаного підвищення – близько 9 м. Це урочище називається „Старина” або „Церковка”. Культурний шар на останці датується XII-XIII ст.

Поверхня піщаного підвищення поступово знижується в північному напрямку, де воно переходить у добре морфологічно виражене підвищення, що має назву „Стовп”. Воно розміщене за 0,6 км на північ від останця і є земляним пагорбом на мису. Саме тут у 30-х рр. XX ст. було знайдено скарб срібних гривен.

Пагорб в урочищі „Стовп” у плані підквадратної форми зі сторонами близько 40 м. Він має круті схили заввишки до 2,5 м. На майданчику пагорба частково досліджено фундаменти прямокутної мурованої башти, розміром 7,4×9,3 м, з шириною стін 1,5-1,7 м і максимально зафіксованою висотою 1,3 м. Фундамент викладено з валунів, рваного каміння, гальки й щебеню. Для скріплення використано вапняний розчин. У деяких місцях трапляється безсистемна кладка з брущатої цегли-пальчатки розмірами 24-26×12-14×8-9 см. Цегла такого формату застосовувалась на Волині в другій половині XIII ст.¹⁰

Таким чином, на території Ратенського клину на сьогодні відомо щонайменше п'ять укріплень, що мають „motte” різної вираженості та розмірів. З них три насипи (Любомль, Ветли та Стара Вижва) характеризуються порівняно великими розмірами. Підвищення в Ратному доповнене пагорбом, на якому могла розміститись тільки одна вежа, а підпрямокутне підвищення в Угровську доповнювалось мурованою вежею. До цієї традиції слід віднести й кілька прямокутних насипів, які поки що не досліджувались. Вочевидь, суспільна роль цих груп була різною; можливо, відрізняється і їх датування. Однак уже зараз можна навести кілька міркувань щодо появи укріплень такого типу на Волині.

Факт раннього входження досліджуваної території до складу коронних земель, безумовно, вплинув на поширення тут європейських традицій. Але в появі укріплень „motte and bailey” він

10 Ю. Мазурик, О. Остапюк, *Археологічні дослідження літописного Угровська на Волині, „Замоцько-волинські музейні зошити”, т. 1, Замосць 2003, s. 54-55.*

не був вирішальним. На це вказує поширення подібних об'єктів у тій частині Волині, яка перебувала в складі Великого князівства Литовського. Такі городища відомі в Коршеві, Камені-Каширському, Турійську, Городищі 1, Кобліні, Дубно („Кемпа”), Фалемичах, П'ятиднях¹¹. Не виключено, що базою для спорудження башт були великі штучні насипи: Романсівка в Луцьку та „Могила Переляниці” в с. Шепель, при розкопках яких слідів поховань не виявлено¹².

Ідеї будівництва укріплень типу „motte and bailey” на Волині, на думку автора, з'явилась у другій половині XIII ст., коли тут розпочалося будівництво так званих „волинських веж”. Досліджувані пам'ятки й давньоруські городища з кам'яними або цегляними вежами об'єднує одна важлива риса – ізольоване розміщення оборонних споруд у формі насипу з вежею.

Донедавна „волинські вежі” сприймалися як донжони, тобто житлово-оборонні об'єкти всередині укріплень, які були останнім осередком захисту городища. До нашого часу збереглася тільки одна надійно датована „волинська вежа” в м. Кам'янці Брестської області. Стационарно досліджувались залишки практично аналогічної за конструкцією та датуванням вежі у с. Старий Чорторійськ Маневицького району.

Ця вежа розміщувалась на території городища й цілком могла виконувати функції донжону. За аналогією з Чорторійською, раніше уявлялось і просторове розміщення вежі в Кам'янці – на реконструкціях вона локалізувалась на території городища. Однак така реконструкція не базувалась на результатах археологічних досліджень і була цілком умоглядною.

Дослідженнями А. В. Юва та А. А. Башкова встановлено, що укріплення Кам'янця складалися з двох відособлених підвищень, обнесених валами та ровами. На західному підвищенні розміщувався первинний замок [городище – С. П.], а на східному – мурована цегляна вежа. Пов'язувати їх міг дерев'яний місток. Під час оборони замок та вежа могли виступати як цілісний комп-

11 С. Д. Панишко, *Городища „motte and bailey” як перші лицарські двори*, s. 205-215.

12 *Idem*, *Перші лицарські двори у околицях Луцька*, [w:] *Стародавній Луцьк. Науково-інформаційний збірник*, вип. X: *Матеріали X ювілейної наукової конференції „Любартівські читання” м. Луцьк, 22-23 травня 2014 р.*, Луцьк 2014, s. 248-252.

лекс, або, за необхідності, вести ізольовану боротьбу¹³. Таке планування давньоруського Кам'янця дуже близьке до укріплень „*motte and bailey*”.

Знайомство будівничого Олекси, який споруджував Кам'янець, з цим ефективним принципом укріплення європейських замків уможливило спорудження укріплень цього типу в другій половині XIII ст. Більше того, певні ознаки подібних укріплень в урочищі „Стовп” в Угровську, який активно розвивався у до-монгольський період, не виключають можливості знизити цю хронологічну межу.

Таким чином, першочерговим завданням у встановленні часу появи укріплень „*motte and bailey*” на території Ратенського клину та Волині в цілому, є вивчення насипу й мурованої вежі в урочищі „Стовп” на території давньоруського Угровська. При цьому слід звернути увагу на морфологічну близькість цього комплексу до подібного в Столп'ї поблизу Холма. Така подібність може знайти пояснення у ролі Угровська – попередника Холма як адміністративного центру князівства¹⁴.

13 А. Башкоу, *Археологія старажынага Камянца*, [w:] *Тези доповідей міжнародної наукової археологічної конференції „Середньовічні міста Полісся”* (м. Олевськ, Україна, 30 вересня – 3 жовтня 2011 р.). Наукове видання, Київ–Олевськ 2011, s. 8-11.

14 С. Д. Панишко, *Угровське кнізівство Данила Романовича*, [w:] *Король Данило Романович і його місце в українській історії. Матеріали міжнародної наукової конференції*, Львів 2003, s. 58-65.

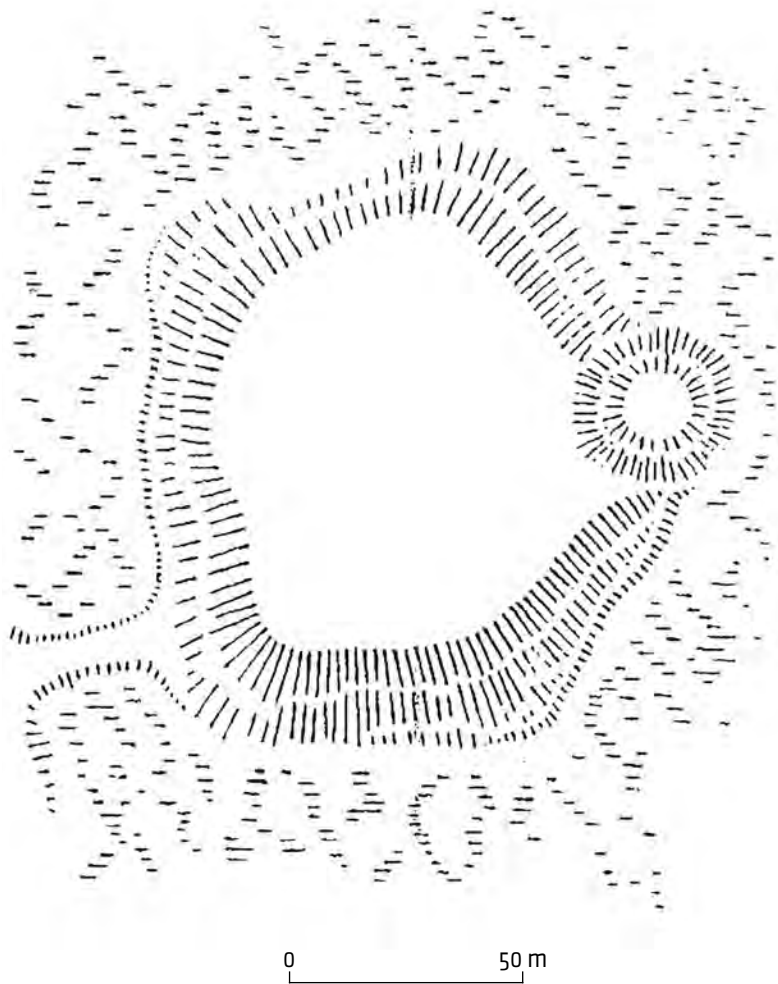

Рис. 1.
Городище Ратне.
План (за П.О. Раппопртом)

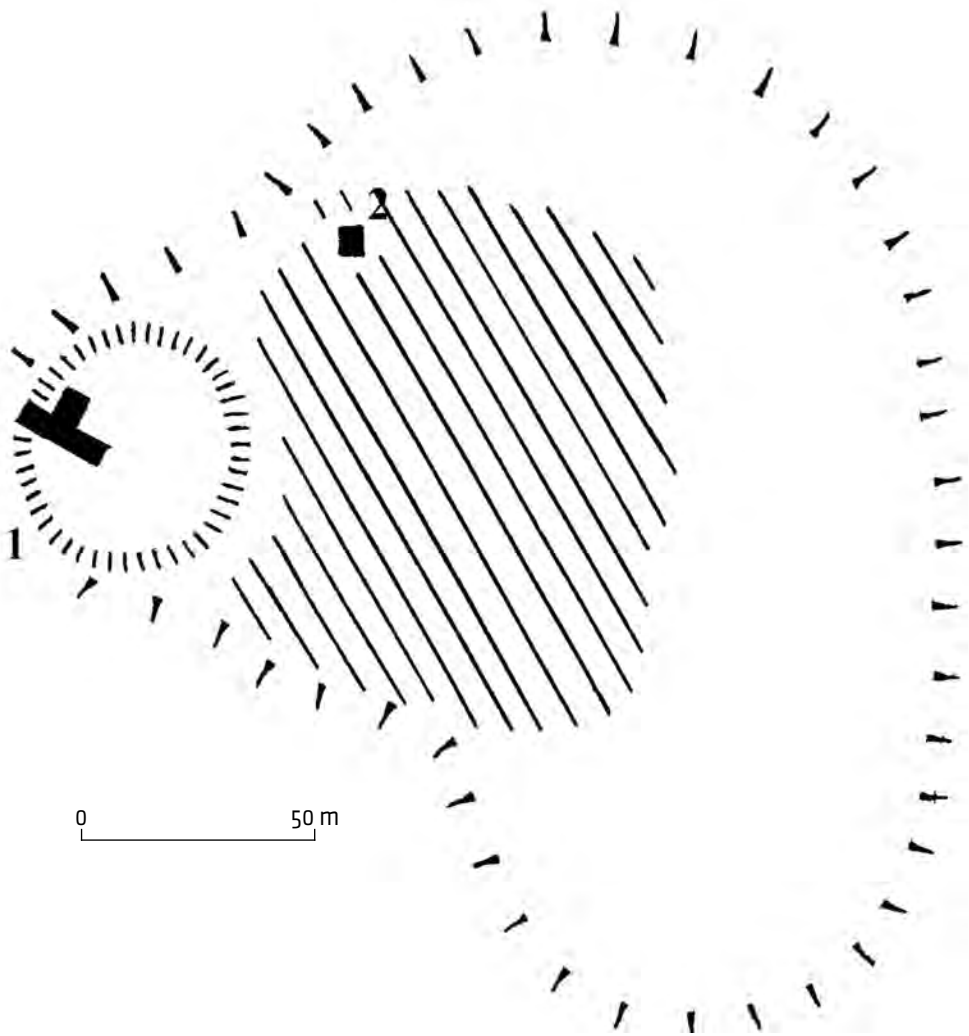

Рис. 2.
Городище Ветли.
План (1 - траншея № 1, 2 - шурф № 1). Площу поширення знахідок заштриховано

Bibliografia

- Башкоу А., *Археологія старажынага Камянца*, [w:] *Тези доповідей міжнародної наукової археологічної конференції „Середньовічні міста Полісся” (м. Олевськ, Україна, 30 вересня – 3 жовтня 2011 р.)*. Науково видання, Київ–Олевськ 2011
- Златогорський О., Дем’янчук Д., *Розвідки на городищі у селищі Ратне*, [w:] *Середньовічні міста Полісся: Тези доповідей міжнародної наукової археологічної конференції*, Київ–Олевськ 2011
- Конєцький В. Я., Трояновский С. В., *„Большая сопка” Передольского погоста: варианты интерпретации*, [w:] *Новгород и Новгородская земля: история и археология. Материалы научной конференции, посвященной 80-летию со дня рождения М. Х. Алешковского*, вип. 27, Великий Новгород 2013
- Мазурик Ю. М., *Городище доби пізнього середньовіччя в с. Нова Вишва на Волині*, „Нові дослідження пам’яток козацької доби в Україні”, вип. 15, Київ 2004
- Мазурик Ю., Остапюк О., *Археологічні дослідження літописного Угровська на Волині*, „Замосцько-волинські музейні зошити”, т. 1, Замосць 2003
- Панишко С. Д., *Городища „motte and bailey” як перші лицарські двори Волині*, „Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині”, вип. 16, 2012
- Панишко С. Д., *Дослідження ранньосередньовічного Любомля*, „Замосцько-волинські музейні зошити”, т. 2, Замосць 2004
- Панишко С. Д., *Перші лицарські двори у околицях Луцька*, [w:] *Стародавній Луцьк. Науково-інформаційний збірник*, вип. X: *Матеріали Х ювілейної наукової конференції „Любартівські читання” м. Луцьк*, 22-23 травня 2014 р., Луцьк 2014
- Панишко С. Д., *Про результати археологічних досліджень городища в селі Ветли Любецького району*, [w:] *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Старовижівщина з глибини століть: Науковий збірник*, вип. 28: *Матеріали XXVIII Волинської обласної історико-краєзнавчої конференції*, 20-21 червня 2008 р., Луцьк 2008
- Панишко С. Д., *Стіжкові городища Волині*, „Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині”, вип. 15, 2011
- Панишко С. Д., *Угровське князівство Данила Романовича*, [w:] *Король Данило Романович і його місце в українській історії. Матеріали міжнародної і наукової конференції*, Львів 2003
- Панишко С. Д., *Укріплення типу „motte and bailey” у смт. Ратне*, [w:] *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Ратнівщина в історії України і Волині*, вип. 42, Луцьк 2012
- Панишко С., *Ратенське князівство*, „Київська старовина”, 2001, № 5
- Раппопорт П. А., *Военное зодчество западнорусских земель X-XIV вв.*, „Материалы и исследования по археологии СССР”, Ленинград 1967, № 140